

Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században

1980-ban a szegedi egyetem I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén és az Egyetemi Könyvtárban Keserű Bálint vezetésével kezdődtek meg azok a kutatások, amelyek célja a kora újkori Kárpát-medence olvasmánykultúrájára vonatkozó levéltári források – elsősorban könyvjegyzékek – feltárását tűzték ki célul. A több mint egy évtizedes kutatómunka során hozzávetőleg kétezer 16–18. századi magyarországi könyvjegyzék került bibliográfiai nyilvántartásba, amelyek mintegy 90 ezer könyves adatot tartalmaznak. A magánkönyvtárakról készült jegyzékek száma 769, s ez az adatmennyiség már alkalmas statisztikai, olvasmányszociológiai és művelődés-történeti következtetések levonására. (1)

Dolgozatunkban a városi polgárság egy csoportjának, a magyarországi orvosok olvasmányanyagának vizsgálatát tekintettük feladatunknak. Nem vizsgáltuk sem a 16. századi humanista tudósok (*Johann Dernschwam, Zsámboky János, Johannes Michael Brutus*), sem a 17. századi főurak enciklopédikus gyűjteményét, s nem elemeztük a városi polgárság más képviselőinek jegyzékeit sem, noha biztosan állíthatjuk, hogy csaknem minden jelentősebb magángyűjteményben, sőt háztartásban őriztek gyógyítással, botanikával, állatorvoslással kapcsolatos kiadványokat. Rövid tanulmányunk tehát nem a magyarországi magángyűjtemények orvosi könyvanyagát, hanem az orvosi réteg könyvgyűjteményeit vizsgálja. Elemzésünk ugyanakkor a 17. századi nyugat- és felsőmagyarországi városokra összpontosít, mert statisztikailag értékelhető anyag ebből a korszakból és erről a földrajzi területről maradt ránk. (2)

Magyarországon az orvostársadalom mint értelmiségi csoport a 16. század második felében jelenik meg. Az orvosi gyakorlat a 16. század közepéig szabad foglalkozás volt, s csak *Miksa császár* rendelete (1576) kötötte az orvosi praxist egyetemi végzettséghez. Hazánkban 1770-ben alapították a nagyszombati egyetemen az első orvosi kart, ez idő előtt tehát a magyar ifjúság a külföldi egyetemeken szerezte meg a szükséges orvosi képzettséget. Az országhoz legközelebb eső bécsi egyetem a 16. század elején hanyatlásnak indult, s a magyar orvosképzésben betöltött primátusát csak a 19. században szerezte vissza. Peregrinusaink tehát elsősorban az olaszországi, a német és a svájci egyetemeket látogatták. (3) Padovában a 16. században legalább tizenkét, a 17. században pedig húsz magyar diák folytatott orvosi tanulmányokat, mint a reformáció századában *Kőrösi Fraximus Gáspár, Balsarati Vitus János, Jeszenszky János*, a következő évszázadban a soproni Ribstein és Pflueg család tagjai, a kassai *David Spielenberger* vagy *Johann Gottfried Hellenbach*. Köztudott, hogy peregrinusaink a legszámosabban Wittenberget keresték fel: *Melanchthon* haláláig 442, ettől kezdve a 16. század végéig 576 magyar hallgatója volt az egyetemnek, akik közül sokan éppen az orvosi stúdiumokat részesítették előnyben. *Peter Bogner* és *Laskai Csókás Péter* mellett említsük meg *Georg Henischt*, aki később az augsburgi orvosi kollégium dékánjaként működött. Gyakori célpont volt Bologna, Róma, Heidelberg, Leipzig, Tübingen és Basel. Csak példaként idézzük ez utóbbi egyetemet, ahonnan kilenc magyarországi orvostanhallgatót ismertünk, mint – többek között – *Jordán Tamást*, aki 1570-ben Morávia

főorvosa volt, *Samuel Spielenbergert* vagy a 17. század jeles polihisztorát, *Pápai Páriz Ferencet*. Az általános gyakorlat szerint medikusaink legalább négy-öt egyetemet látogattak: így tett Georg Henisch, Peter Bogner vagy *Husztai Szabó István* (1671–1704), aki előbb Frankfurtban fizikát és medicinát, Franekerben bonctant, Leidenben biológiát, Londonban kémiát, Oxfordban és Leipzigben chirurgiát tanult, végül Halléban avatták orvosdoktorrá.

Diákjainkat a 17. századi európai egyetemeken a legkiválóbb orvostanárok oktatták, akik a 16. századból átöröklődött paracelsusi tanítás mellett főként az angol *William Harvey* (1578–1657) működése nyomán kialakult iatrofizikai és iatrokémiai irányzatokat képviselték. Tudjuk, hogy *Jakob Gregor* Baselben *Bauhinust*, Jordán Tamás *Trincavellát*, *Cardanust*, *Bartholomaeus Eustachius*t és másokat hallgatott Európa egyetemein. A 17. század orvostudósai közül Wittenbergben *Konrad Viktor Schneider* (1614–1680), *Daniel Sennert*, Altdorfban *Gaspar Hoffmann* (1562–1648), Baselben Bauhinus mellett *Johann Jakob Harder* (1656–1711), Padovában *Johann Vessling*, *Santorio Santoro* (1561–1635), *Guglielmini Domenico* (1655–1710), Párizsban *Jean Riolan* (1577–1657), *René Chartier* (1572–1654), Leidenben *Jan van Horne* (1621–1670), *Anton Nuck* (1650–1692) és *Franz Sylvius* (De la Boe, Dubois, 1614–1672) neve érdemel említést. De a jól képzett magyar orvosok is ott találhatók az európai egyetemek katedráin: *Franz Joel* (1508–1579) a greifswaldi egyetem tanáraként, *Szilágyi György* middlesex-i professzoraként, *Johann Adam Hofsteter* (1667–1720) pedig a dán király orvosaként működött.

Medikusaink az oktatás, praktizálás és utazás mellett gyakran kiterjedt levelezést folytattak a kortárs európai tudósokkal. A levélváltások során figyelemmel kísérték az orvostudományban bekövetkezett változásokat, eredményeket, szakmai vitákat folytattak egymással, s valószínű, hogy az újonnan megjelenő szakkönyvekről is ily módon szereztek tudomást. Példaként említjük Jordán Tamást, aki a brünni szifiliszjárványról Dudith Andrásval és *Johann Crato*val levelezett, kapcsolatban állt *Georg Purkircherrel*, a pozsonyi orvossal és botanikussal, valamint a trieszti *Julius Alexandrinusszal* és a bolognai *Aldrovandi Ulyssesszel* is.

Az olvasmányanyag vizsgálatának másik módszere lehet a magyarországi orvosi művek forrásainak elemzése, ún. citációs jegyzékek elkészítése. Ez a feladat csak önálló kutatási irány keretei közt végezhető el, ezért itt csupán néhány adatra hívjuk fel a figyelmet. *Lencsés Györgynek* a 16. század végén született kéziratos *Ars Medica* című műve *Johann Fernellius Universa Medicina* című munkáján alapszik, de a szerző ismeri *Leonhard Fuchs*, *Peter Andreas Mattheolus* és *Peter Bayre* írásait is. (4) *Frankovith György* (1557 k.–1600 k.) soproni orvos 1588-ban megjelent orvosi munkájában a salernói orvosiskola tanításai mellett *Valerius Cordus* és *Mattheolus* műveiből merített, *Borbély Márton* 17. század végén írt orvosi könyve *Jakob Veccerus* és *Albertus Magnus* receptjeit idézi, de hivatkozik *Martin Ruland*, *Valerius Cordus* és a klasszikusok – *Plinius*, *Galenus*, *Dioscorides*, *Avicenna* – könyveire is. Az első nyomtatott magyar nyelvű orvosi könyv 1690-ben jelent meg Kolozsvárott. Szerzője, *Pápai Páriz Ferenc* a paracelsusi irányzat képviselőjét, *Riveriust* idézi, de művében *Casparus Bauhinus* és *Heinrich Glaser* hatása is kimutatható.

A magyarországi orvosok olvasmányairól elsősorban a könyvjegyzékek tájékoztatnak. A kérdéses korszakból tizenkét könyvjegyzék maradt fenn: a legkorábbi 1618-ból, a legkésőbbi 1703-ból, de a jegyzékek fele az 1650–1660 közötti időszakból származik. Ez az arány megfelel a polgári könyvjegyzékek általános időbeli megoszlásának: a jegyzékek száma 1620-tól megnő és a gyarapodás 1660-ig töretlen. Ebből a szempontból csaknem egy évszázadnyi az eltérés az európai forrásokhoz képest: Párizsban és Amiens-ben az első jelentős változás 1520 után következik be, Cambridge-ben 1550 a mennyiségi növekedés kezdete. (5) A földrajzi megoszlást tekintve nyolc jegyzék Nyugat-Magyarországról, a több négy Felső-Magyarországról származik. Tudjuk, hogy az ország területéről regisztrált 352 polgári könyvjegyzék csaknem teljes egészében erről a két tájegységről ma-

radt fenn. Ez az arány részben a városok adminisztrációs gyakorlatával magyarázható: a soproni jegyzékek zöme például az inventáriumokból és a bírói jegyzőkönyvekből származik, és folyamatosan tájékoztat a város olvasmányműveltségéről. Ám elsősorban arról a szerepről van itt szó, amelyet a nyugat- és a felső-magyarországi városok a magyar polgárosulás történetében vittek. Az adminisztrációs gyakorlat magyarázza a jegyzékek nyelvi megoszlását is: a nyolc soproni jegyzék német, a fennmaradó négy latin nyelven íródott. A forrástípus az összesített átlagot követi: két könyvadományozási jegyzéken kívül valamennyi összeírás hagyatéki leltárban maradt fenn.

Az olvasmányműveltség jellemzését szolgálják a könyvtárak mennyiségi mutatói is. Tudjuk, hogy a városi értelmiség képviselői, a tanárok, jogászok és tisztségviselők jelentős gyűjteményeket birtokoltak a 17. században, többségük az ún. közepes könyvtárak (20–100 tétel), illetve a nagy könyvtárak (100 tétel felett) kategóriájában sorolható. Érvényes ez az orvosi gyűjteményekre is: 20 könyvnél kevesebbet csak három orvos (Georg Neffler, David Spielenberger és Johann Gottfried Hellenbach) könyvjegyzéke számlál, hat tulajdonos húsznál több, de száznál kevesebb, három orvos pedig több, mint 100 tételes gyűjteményt mondhatott magáénak: Erhardt Artner soproni orvos könyvtára például 1651-ben 237 tételből állt. Összehasonlításként álljon itt a franciaországi statisztika: az orvosi gyűjtemények egyharmada a 16. századi Amiens-ben nem érte el a tíz tételt, Párizsban a 17. századi orvosok 80 százaléka 100 könyvnél többet birtokolt. A könyvgyűjtés jellegzetesen értelmiségi attitűd, de jól jellemzi orvosaink társadalmi helyzetét is abban a korban, amikor a könyv még nem veszítette el vagyontárgy-jellegét. A főurak és az orvosok társadalmi kapcsolatait adatok sora dokumentálja; számos orvos – mint Samuel Spielenberger vagy Johann Gottfried Hellenbach – nemesi címet szerzett a 17. században, és sokan közülük városbírói tiszteletet vittek: Sopronban Johann Ribstein, Erhard Artner és Johann Wilhelm Beck, Lőcsén David és Samuel Spielenberger, a fent említett Hellenbach pedig királyi tanácsosként működött. Régi hagyomány ez – Salernóban a 12. századtól gyakorta választottak orvosokat városbíróvá. Fizetésük, anyagi helyzetük ily módon lehetővé tette, hogy komoly könyvgyűjteményt halmozzanak fel: a pozsonyi Rayger-dinasztia vagy a lőcsei Spielenberger család vagyonossága országszerte ismert volt.

A legfontosabb kérdés, amelyre választ kell keresnünk: mit olvasott a magyarországi orvostársadalom a 17. században? Általánosságban szögezzük le, hogy ebben a korszakban az értelmiség könyvgyűjtését kétféle törekvés jellemzi. Egyrészt a korábbi enciklopédikus gyűjteményekkel szemben mind jellemzőbbé válik a szakkönyvtárak kialakulása. A tanárok olvasmányműveltségét az oktatáshoz szükséges grammatikák, retorikák, antik auktorok alkotják, a jogászok és városi tisztségviselők főként a jogi, történelmi és filozófiai műveket gyűjtötték, a medikusok könyvtárai pedig nagyrészt a gyakorlati orvostudo-

Magyarországon az orvostársadalom mint értelmiségi csoport a 16. század második felében jelenik meg. Az orvosi gyakorlat a 16. század közepéig szabad foglalkozás volt, s csak Miksa császár rendelete (1576) kötötte az orvosi praxist egyetemi végzettséghez. Hazánkban 1770-ben alapították a nagyszombati egyetemen az első orvosi kart ez idő előtt tehát a magyar ifjúság a külföldi egyetemeken szerezhetette meg a szükséges orvosi képzettséget. Az országhoz legközelebb eső bécsi egyetem a 16. század elején hanyatlásnak indult, s a magyar orvosképzésben betöltött primátusát csak a 19. században szerezte vissza.

mány kézikönyveiből álltak. Másfelől 17. századi a humanista könyvtárépítés reneszánsza: a nagy enciklopédikus gyűjtemények először a 16. század utolsó harmadában, majd a 17. század második felében képződnek. Jól mutatja ezt az irányt *Johann Haunolt* selmecebányai iskolarektor könyvjegyzéke: könyvtárában orvosi és jogi művek, bibliakommentárok, grammatikai és retorikai kézikönyvek, természettudományos és matematikai munkák egyaránt megtalálhatók voltak.

Általánosságban a magyarországi orvoskönyvtárakra is elmondható az, amit *Bernd Lorenz* a német orvosi magángyűjteményekkel kapcsolatban hangsúlyoz: „Dabei waren vornemlich in den protestantisch gewordenen deutschen Städten, die (...) keine Universität besaßen..., seit dem 16. Jahrhundert die Gymnasien und deren in der Bildungstradition des Humanismus lebenden Lehrer, neben den Theologen und nicht selten auch den Aerzten, die Träger des wissenschaftlichen und geistigen Lebens, zu dessen Gestaltung gerade die Privatbibliothek eine so grosse Rolle spielt.” (6) Csak példaként idézzük a nürnbergi *Georg Palma* (Sohnius, 1534–1591) személyét, akinek jórészt az itáliai tanulmányutak során összegyűjtött bibliotékája 651 orvostudományi írásból állt, a münsteri orvos, *Bernhard Rottendorf* pedig a 15. századi humanista gyűjtők lendületével járta a könyvtárakat, hogy addig ismeretlen kéziratokkal gyarapítsa gyűjteményét. (7) Ez a humanista bibliofília nem volt idegen a magyarországi orvosoktól sem. *Johann Ribstein* soproni orvos – a városi tanács és a Soproni Tudós Társaság tagja – 1629-ből fennmaradt könyvjegyzékének csak egynegyede orvosi szakkönyv. Gyűjteményében megtalálhatók a protestáns teológiai irodalom klasszikusai: *Luther*, *Melanchthon*, *Johann Spangenberg*, *Lucas Oslander* és *Lucas Lossius*. A történeti és társadalomfilozófiai művek a politikai érdeklődést dokumentálják: *Livius*, *Sallustius* és *Lukianos* az antik történelmi irodalmat, *Johann Schleidanus* két kiadása, *Carion Chronicája*, *Johann Chockier Thesaurus Politicus*, *Johann Casius Sphaera Civitatis* című munkája pedig az újkori államelméleti irodalmat képviseli. A humaniorák súlyát Euripidész, Theognidész, Cicero és Martialis műveinek kiadásai, dialektikai és retorikai tankönyvek, *Erasmus Colloquiája* vagy *Manutius Apophthegmatája* jelzik. Nem véletlenszerűen, hanem céltudatosan felépített könyvanyagról van tehát szó, amely a politikai szerepvállalásra való felkészülést célozta. *Eidelius Gallus Pflug* Altdorfban és Padovában folytatott tanulmányok után soproni orvosként működött. Könyvtára egy részét ügyvéd apjától örökölhette, mert két változatban fennmaradt könyvjegyzéke (1658 és 1662) jobbára jogi munkákat tartalmaz. A 90 kötetes gyűjteménynek csak egyötöde az orvosi könyv; ezeket és az olasz nyelvű szótárakat minden bizonnyal külföldi tanulmányútjain vásárolta.

Közelebbről vizsgálva a jegyzékeket, megállapíthatjuk, hogy a 17. századi Magyarország legkedveltebb orvosi szerzője *Galénosz* és *Hippokratész* volt: az előbbit három kiadás és hat kommentár, az utóbbit öt kiadás és két kommentár képviseli. *Paracelsus*, a reneszánsz legnagyobb orvosalakja, az iatrokémia megalapítója *Johann Ribstein* jegyzékén két, *Ernhard Artner* könyvtárában négy kiadással szerepel. *Leonhard Fuchs* (1501–1566) tübingeni professzorként szövegkiadásokkal népszerűsítette az arab medicina helyébe lépő görög orvostudományt. *De corporis humani fabrica* című munkája, melyben *Vesalius* anatómiai tanításait tette ismertté a kortársak előtt, népszerű olvasmány volt a hazai orvostudósok körében. *Johann Baptista Montanus* Galénosz kommentárja és *Consultationes medicinae* című műve hat példányban szerepel könyvjegyzékeinkben, *Victorinus Benedictus* padovai és bolognai orvos *Empirica medicinája* pedig három magyar orvosi gyűjteményben is megtalálható. Még néhány adat: *Johann Fernelius* öt kiadással, *Daniel Sennert* wittenbergi professzor négy művel, *Casparus Bauhinus* baseli tanár egy anatómiai, egy botanikai és egy gyógyszerészeti kézikönyvvel szerepel.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy orvosaink a 17. században ismerték és használták a legfontosabb orvosi kézikönyveket, ám a gyűjtemények szakmai szempontból ál-

talában nem érik el az európai orvosi bibliotékák színvonalát. Összetételük homogén és a korabeli tudományos eredményeket kevésbé tükrözik. *Johann Scheifler* (1612–1671) müncheni orvos 670 tételes könyvjegyzéke például anatómiai és chirurgia kézikönyveket, orvoscémiai és alkímiai műveket, nő- és gyermekgyógyászati munkákat, illetve a lázról, a pestisről, a skorbutról, a köszvényről és a fogfájásról szóló írásokat egyaránt tartalmaz. (8) A 17. század második felének orvosi irodalma először csak a 18. század elején, a soproni Johann Wilhelm Beck 32 tételes könyvjegyzékében jelenik meg. Beck olvasmányai között megtalálható *Paul de Sorbait* bécsi professzor *Praxis medica* című műve, a bécsi *Johann Zwelfer* gyógyszerészeti munkája, a görög és arab kéziratokat ismerő jénai orvos, *Georg Wolfgang Weder* írása, valamint számos korabeli gyógyszerészeti és kémiai kézikönyv. Végül hangsúlyoznunk kell, hogy a legfontosabb orvosi és botanikai munkák, receptkönyvek sem hiányoztak a magyarországi gyógyszerészek, borbélyok és fürdősök magánkönyvtáraiból. Sopronból tizenegy, Lőcséről egy ilyen jegyzéket ismerünk, ezek elemzése azonban másfajta szempontokat kíván.

Irodalom

- (1) MONOK ISTVÁN: *A könyv- és könyvtártörténeti kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtörténeti kutatások 1980–1995.* Könyvtári Figyelő, 1991. 1. sz., 23–29. old.
Könyvtártörténeti füzetek. 1–7. Sorozatszerk.: MONOK ISTVÁN. Szeged 1981–1990.
Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721. Sajtó alá rend.: FARKAS GÁBOR–VARGA
- (2) ANDRÁS-KATONA TÜNDE–LATZKOVITS MIKLÓS. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) Szeged 1992.
- (3) *Lesestoffe in Westungarn. I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721.* Hrsg. v. GRÜLL TIBOR–KEVEHÁZI KATALIN–KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ–MONOK ISTVÁN–ÖTVÖS PÉTER–G. SZENDE KATALIN. Szeged 1994. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 18/1.)
- DEMKÓ KÁLMÁN: *A magyar orvosi rend története.* Bp. 1894. VIII, 555. old.
- MAGYARY-KOSSA GYULA: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből 1–4.* Bp. 1929–1940.
- (4) „Minden doktorságot csak ebből késértek”. *Szemelvények a 16–17. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből.* Vál., jegyz.: SZLATKY MÁRIA. Bp. 1983.
- (5) FEBVRE, LUCIEN–MARTIN, HENRI-JEAN: *L'apparition du livre.* Éd.: ALBIN MICHEL. Paris 1958, 416–418. old.; LABARRE, ALBERT: *Le livre dans la vie amiénoise du seizième siècle. L'enseignement des inventaires apres décès 1503–1576.* Paris 1971, 250–251. és 306–319. old.; FARKAS GÁBOR: *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai.* Magyar Könyvszemle, 1992. 1. sz., 100–121. old.
- (6) LORENZ, BERND: *Notizen zu Privatbibliotheken deutscher Aerzte des 15–17. Jahrhunderts.* Sudhoffs Archiv, 1983. 67., 195. old.
- (7) *Die Bibliothek des Nürnberger Aerztes und Humanisten Georg Palma (1543–1591).* Ausstellung der Stadtbibliothek Nürnberg. (Ausstellungskatalog.) Einricht. Elisabeth Becker. Nürnberg 1975.
- (8) LITTGER, KLAUS WALTER: *Dr. med. Johann Scheifler (1612–1671) und seine Bibliothek.* Sudhoffs Archiv, 1990, 74., 75–103. old.